

Prof. Dr. Mücahit KAÇAR

Amasya Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Amasya/TÜRKİYE
mukac80@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5707-8947

HAYÂLÎ BEY'İN MÜYESSİRETÜ'L- ULÛM'DA ŞERH EDİLEN GAZELİ

THE GHAZAL OF HAYALI BEY ANNOTATED
IN MUYASSIRATU'L-ULÛM

DOI Number: 10.28981/hikmet.499381

ÖZ

Türkiye'de, Divân şiiri metinlerinin nasıl şerh edilmesi gerektiği üzerinde henüz bir fikir birliği bulunmamaktadır. Osmanlı döneminde yapılan şerh çalışmalarının da neredeyse tamamına yakını tasavvufî şiirlere ait şerh örnekleridir. Birkaç örnek dışında, elimizde Divân şiiri metinlerini sahip oldukları söz sanatları ve anlamlar yönünden ele alan ve Osmanlı döneminde yazılan çalışmalar bulunmamaktadır. Türk dilinin Batı Türkçesiyle yazılan ilk gramer kitabı olan Müyessiretü'l-Ulûm'da, Hayâlî Bey'in bir gazeli gramer, belagat ve anlam bakımından ele alınarak şerh edilmektedir. Bergamalı Kadri, bu eserinde Türkçenin gramer kurallarını açıklamakta, kitabın sonunda da Hayâlî Bey'in bir gazelini şerh etmektedir. Bu şerh, günümüzde takip edilen klasik şerh usullerine benzerlik göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Hakkında hususî herhangi bir çalışma yapılmayan bu gazelin ayrı bir makaleye konu edilmesinin şerh çalışmaları açısından faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bu çalışmada, öncelikle Bergamalı Kadri ve Müyessiretü'l-Ulûm isimli eseri hakkında bilgi verilecek, ardından da eserde yer alan bu gazel şerhinin tarafımızca yeniden okunarak düzenlenen metni araştırmacıların istifadesine sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-
Ulûm, Hayâlî Bey, gazel, şerh.

ABSTRACT

In Turkey, there is no consensus yet on how it should be annotated text of Divan poetry. Almost all of the works of commentary in the Ottoman period were examples of commentary of Sufi poems. Apart from a few examples, we do not have any works written in the Ottoman period that examine the texts of Divan poetry in terms of their eloquence and meanings. *Muyassiretul-Ulûm*, written by Bergamalı Kadri, and the first grammar book of the Turkish language, a ghazal of Hayali Bey is dealt with in terms of grammar, eloquence and meaning. In this work, Kadri explains the grammatical rules of Turkish in his work and then comments a gazelle of Hayali Bey. This study of the annotation is remarkable in terms of the similarity of the classical commentary procedures followed today. We think that the subject of this ghazal in a separate article will be useful for commentary studies.

In this study, firstly, it will be given interest about Kadri and *Muyassiretul-Ulûm*, and then this text will be re-read by us and the text will be submitted to the benefit of the researchers.

Keywords: Bergamalı Kadri, *Muyassiratu'l-
Ulûm*, Hayali Bey, ghazal, annotation.

Giriş

Türkiye’de, Dîvân şiiri metinlerinin bilimsel neşirlerinin büyük ölçüde tamamlanmasından sonra araştırmacıların ilgisi bu metinlerin anlaşılması için yapılacak çalışmalara yönelmiştir. Nitekim günümüzde artık bu metinlerin nasıl şerh edilmesi gerektiği üzerinde fikirler yürütülmekte, klasik şerh usulleri dışında Batılıların metin anlama ve yorumlama tekniklerinin de Dîvân şiiri metinlerinin şerhlerinde faydalı olup olamayacağı tartışmaları yapılmaktadır. Bir yandan da Dîvân şiiri metinlerinin *bağlamsal* sözlüklerinin hazırlanması çalışmaları aracılığıyla şairlerin kullandıkları kelimelerin hangi bağlamda kullanıldığının tespitinin yapılmasına ve böylece şiir şerhi yapacaklara farklı bakış açıları kazandırılmaya çalışılmaktadır. Günümüzde şiir metinleri üzerinde farklı yöntemler ve bakış açıları kullanılarak yapılan şerh çalışmaları, her şeye rağmen –biraz da kontrol mekanizmasının yokluğunun da etkisiyle- maalesef istenen seviyeye gelememiştir.

Dîvân şiiri metinlerinin nasıl şerh edileceği hakkında geçmişte yapılmış şerh çalışmalarından istifade etme imkânından da yoksunuz. Çünkü bu şiirlerin kaleme alındığı dönemlerde yapılmış devâsâ bir şerh külliyyatına sahip olduğumuz halde¹ maalesef bunların tamamına yakını tasavvufî şiirlere ait şerh örnekleridir. Birkaç beyit şerhi dışında² elimizde Dîvân şiiri metinlerini sahip oldukları söz sanatları ve anlamı yönünden ele alan çalışmalar çok azdır.³

Müyessiretü'l-Ulûm'da Hayâlî Bey'in bir gazeli gramer, belagat ve anlam bakımından ele alınarak şerh edilmektedir. Dilciler tarafından *Müyessiretü'l-Ulûm* hakkında yapılan çalışmalarda sürekli olarak varlığına değinilen fakat üzerinde hususî olarak herhangi bir çalışma yapılmayan bu gazelin metninin ayrı bir çalışmaya konu edilmesinin şerh çalışmaları açısından faydalı olacağını düşünüyoruz.

Aşağıda öncelikle Bergamalı Kadrî ve *Müyessiretü'l-Ulûm* isimli eseri hakkında ilgi verilecek, ardından da bu şerhin tarafımızca yeniden okunarak düzenlenen metni sunulacaktır.

1. Bergamalı Kadrî ve Müyessiretü'l-Ulûm'u

Kaynaklarda Bergamalı Kadrî hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kâzım Nâmî, *Müyessiretü'l-Ulûm* hakkındaki bir yazısında “*Kadrî Efendi, zamanının oldukça iyi yazan şâirlerindenmiş. Sehî tezkiresinde bir Kadrî'den bahs olunduğunu, fakat Bergamalı olduğuna dâir bir işâret bulunmadığını bununla beraber zamân i'tibâriyle ikisinin aynı zât olması gâlib olduğunu Tâhir Bey'den öğrendim* (Kazım Nâmî, 1912: 754) dese de Sehî Bey Tezkiresi'nde ismi geçen Kadrî Çelebi, Yavuz Sultân Selîm devri kazaskerlerinden olup Sultân Selîm'in emriyle Tevârih-i Âl-i Osmân'ı Arapça terkiplerle yazan başka bir Kadrî Çelebi'dir (İsen, 1998: 79-80). Zira Bergamalı Kadrî, *Müyessiretü'l-Ulûm*'da

¹ Söz konusu büyük Türkçe şerh külliyyatımız için bkz: (Yazar, 2011).

² Bir örneği için bkz: (Özyıldırım, 2002: 139-143).

³ Sıradışı ve elimizde bir benzeri şimdilik olmayan bir örnek olarak Ferrî'nin kendi gazelini şerh etmesi gösterilebilir. Bu şerhin metni için bkz: (Kırbıyık, 2000: 343-360).

Kânunî Sultân Süleymân zamanında İstanbul'a geldiğini söylemektedir. Ayrıca Bursalı Mehmet Tahir, Bergamalı Kadrî hakkında yazdığı iki yazıda da Bergamalı'yla ilgili bu kanaatini söylememektedir (Bursalı Mehmet Tahir, 1914: 658-660; Bursalı Mehmet Tahir, 2000).

Bergamalı Kadrî, elimizdeki tek eseri olan *Müyessiretü'l-Ulûm*'da kendisi hakkında bazı bilgiler vermektedir. Yazar, eserinin baş tarafında “*bu fakîr ü hakîr Kadrî-yi Birgamavî eydür ki ...*” diyerek isminin Kadrî kendisinin de Bergamalı olduğunu belirtir. *Müyessiretü'l-Ulûm*'u Kanuni Sultan Süleyman'ın sadrazamı Damat İbrahim Paşa'ya sunan Bergamalı Kadrî hakkında şimdilik ismi, memleketi ve yaşadığı dönem dışında bir şey bilememekteyiz.

Müyessiretü'l-Ulûm, Türkler'e Türk dilini öğretmek amacıyla yazılmış olup Türkçe'nin Batı Türkçesiyle yazılan ilk gramer kitabıdır. Eserin baş tarafında Sadrazam İbrahim Paşa hakkında yazılmış bir kasideye yer verildikten sonra, yazılış tarihine ve sebebine değinilmektedir. Bergamalı Kadrî, “*bu dürer-i mensûre ki cem' olundu Hicret-i Nebevîyyenün sallallâhu aleyhi ve sellem tokuz yüz otuz yedisinde idi ...*” sözlerinden de anlaşılacağı üzere, eserini H. 937/M. 1530 yılında yazmış olup eseri yazma amacını da “*diledüm ki bir acebce nesne ihtirâ eyleyem ki kimse dahi bu meydâna at sıçratmamış ola*” şeklinde açıklamaktadır. 182 sayfadan oluşan eserin elimizdeki tek nüshasının birinci bölümü Zilkade 974 / Mayıs 1567, ikinci bölümü ise 25 Rebülevvel 976 / 17 Eylül 1568 tarihinde istinsah edilmiştir.

İki bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde kelimenin tarifi yapılarak kelimeler isim, fiil ve harf (edat) olmak üzere üç grupta ele alınır. Eserin ikinci bölümünde ise isim konusu ele alınarak isimlerin çeşitleri ve edatlar üzerinde durulmuştur. Eserde, bu iki bölümdeki açıklamaların ardından Hayâlî Bey'in redif kullanılmayan bir gazeli Türkçe gramer kaideleri ve kullanılan söz sanatları bakımından tahlil edilmiştir. Çalışmamızın da temelini *Müyessiretü'l-Ulûm*'un bu bölümü oluşturmaktadır.

Müyessiretü'l-Ulûm, bulunduğu günden günümüze kadar birçok çalışmaya konu edilmiştir. Eseri, Bursalı Mehmet Tâhir Bey bulmuş, Kâzım Nâmî Bey de 18 Ekim 1912 tarihinde *Türk Yurdu* dergisinde tanıtmıştır. Bursalı Mehmet Tâhir Bey, Nisan 1914 tarihinde *Bilgi Mecmuası*'nda eser hakkında bilgi vermiş ve 1915 yılında neşrettiği *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde de *Müyessiretü'l-Ulûm*'a ve değerine değinmiştir. *Muallim mecmuasının* 28 Ekim 1916 yılında çıkan 4. sayısında Maârif Nezâreti'nin bu eseri yayımlayacağı ilan edilmiştir. Fuat Köprülü 1933 yılında eser hakkında bir yazı yazarak bu eseri tekrar gündeme getirmiş ve eserin eldeki tek nüshasının kayıp olduğunu belirtmiştir.⁴ Maârif Nezâreti'nin bu eseri basmak

⁴ Hayâlî Bey'in söz konusu gazelinin *Müyessiretü'l-Ulûm*'da yer alan şerhiyle ilgili olan bu makalenin çalışmalarını yürütürken *Müyessiretü'l-Ulûm*'un Berlin Devlet Kütüphanesi'nde Ms. Or. Oct. 2056 katalog numarasıyla kaydedilen bir nüshasını tespit ettik. Nüshanın fotoğraflarını alıp bunları Besim Atalay tarafından *Müyessiretü'l-Ulûm*'un tıpkıbasımında kullanılan fotoğraflarla karşılaştırdığımızda bu iki metnin tamamen aynı olduğunu gördük. Böylece *Müyessiretü'l-Ulûm*'un kaybolan tek yazma nüshasının Türkiye'de değil Almanya'da olduğu tespit edilmiş bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)* Dergisinin son sayısı için (C. 65, S. 2) hazırladığımız “*Müyessiretü'l-Ulûm*'un Kayıp Nüshaları” başlıklı makale hakem aşamalarından geçmiş olup baskı aşamasındadır.

amacıyla fotoğraflarını çekmiş olması sayesinde, Besim Atalay tarafından bu fotoğraflar kullanılarak 1946 yılında metin, dizin ve tıpkıbasımıyla neşredilen eser, Esra Karabacak tarafından (2002) yeniden metin ve tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Uğur Avşar da günümüz gramer anlayışıyla Bergamalı Kadrî'nin gramer anlayışını çelişen ve uyuşan yönleriyle ortaya koyduğu bir tez çalışması (1996) hazırlamıştır.

2. Hayâlî Bey'in Bir Gazelinin Müyessiretü'l-Ulûm'daki Şerhi

Leyla Karahan'ın Cumhuriyet'ten önce yazılmış Türkçe gramer kitaplarını edebî kültür taşıyıcılıkları bakımından değerlendirdiği bildirisinde (2010) tespit ettiği üzere elimizdeki Türkçe gramer kitaplarında, *Müyessiretü'l-Ulûm*'dakine benzer şekilde bir gazel şerhi bulunmamaktadır. Eser, Türkçe'nin grameri açısından sahip olduğu önem yanında bir de Hayâlî Bey gibi önemli bir şairin bir gazelini gramer kuralları ve söz sanatları bakımından incelemesi yönüyle de değerlidir.

Bergamalı Kadrî, bu önemli eserinde konuları tatbikî olarak göstermek amacıyla Hayâlî Bey'in bir gazelini şerh etmeyi tercih etmiştir. Burası önemli bir noktadır, zira tarihî kaynaklara göre, *Müyessiretü'l-Ulûm*'un yazıldığı 1530 tarihinde Kanûnî'nin en gözde şairi olarak Hayâlî Bey gösterilmektedir. Kaynaklarda padişahın, sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın ve devletin diğer ileri gelenlerinin himayesini kazanan Hayâlî'ye yapılan ihsanların çokluğuna dikkat çekilmektedir. Kayıtlara göre bir mevâcib defterinde Hayâlî'nin H. 932/M. 1525-26 yılında günlük 10, aylık 290 akçe aldığı kayıtlıdır. Yine bir in'âmât defterindeki kayıtlara göre de Hayâlî'ye H. 935-941 /1528-1535 yılları arasında, toplam on bir kere biner akçelik ihsanda bulunduğu kayıtlıdır. (Kurnaz, 2011, 32; Çavuşoğlu, 1984, s. 58; Erünsal, 1984, 4.)

Bergamalı Kadrî, Hayâlî Bey'in gazelini günümüzde gazel şerhlerinde takip edilen klasik şerh usulüne yakın bir şekilde şerh etmiştir. Bergamalı Kadrî, bu gazeli genel olarak mısra mısra ele almaktadır. Her bir mısrada geçen önemli kelimelerin anlamlarını verdikten sonra, mısralardaki gramer kaidelerini açıklamakta, kullanılan söz sanatlarına işaret etmekte ve en sonda da anlatılmak isteneni izah etmektedir. Ancak bu tarzı iki yerde uygulamamıştır. Üçüncü beyit şerh edilirken birinci mısra kelime anlamı ve gramer kuralları açısından tahlil edildikten sonra "bu mısra' âhîrine mevķûf olduğu için nikâtını ve leţâyifini şöñra söyleyevüz" diyerek ikinci mısra da kelime anlamı ve gramer kuralları açısından tahlil edilmekte, ardından beytin genel anlamı ve söz sanatları ele alınmaktadır. Bördüncü beyitte ise her iki mısradaki kelimelerin anlamları verildikten sonra beytin gramer açıklamaları ve söz sanatları üzerinde durulmuştur.

Bergamalı Kadrî, beyitleri şerh ederken her defasında kelimeler arasındaki gramatikal ilişkileri de izah etmektedir. Zaten bu gazeli kitabın sonunda ele almasının sebebi de kitapta ele aldığı konuları uygulamalı olarak göstermektir.

Bergamalı Kadrî'nin bu gazelin aruz kalıbı olduğunu söyleyip takti'ini de yaptığı "müstef'ilün mefâ'ilü müstef'ilün fa'il" kalıbı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulamadık. Aslına bakılırsa bu gazelin kalıbı "mef'ülü fâ'ilâtü

mefâ'îlü fâ'ilün"dür. Bergamalı'nın arzu konusundaki bu tercihi de dikkatimizi çekmektedir. Kanaatimizce bu farklılık, Bergamalı'nın aruz bilgisinin zayıflığı olarak değil de konuyla ilgili ilginç bir mesele olarak kabul edilip müstakilen ele alınmalıdır.

Bu gazelin şerhi yapılırken *Müyessiretü'l-Ulûm*'da hakkında bilgi verilmeyen bazı konuların açıklaması verilmektedir. Örneğin ilk beyitte geçen "toptolu" kelimesi vesilesiyle Türkçedeki kıpkızıl, kapkara ve yemyeşil gibi pekiştirme sıfatlarının nasıl oluşturulduğu hakkında bilgi verilmektedir. Meselenin ilgimizi çekmesi ve şerhte buna benzer diğer açıklamalara dikkat çekmek amacıyla bu izahın özetini burada vermek isteriz: Pekiştirilecek sıfatın ilk iki harfi kelimenin başına getirilir ve son olarak bu iki harfe eklenecek harf için kelime incelenir. Kelimeye bakılır, eğer söyleyişi ağır olan kelimeyse "b/p", söylenişi kolay olan bir kelimeyse "m" harfi de bu iki harfe eklenir. Böylece pekiştirme sıfatı oluşturulur. Örneğin "dolu" kelimesi için şöyle yapılır: Kelimenin ilk iki harfi olan "do"ya söylenişi ağır olan bir kelime olduğu için "p" eklenir ve böylece "dolu" kelimesi "dopdolu" şeklinde pekiştirilir. Kapkara ve kıpkızıl da böyle oluşturulur. Söylenişi kolay olan "gök" kelimesinin ilk iki harfine "m" eklenerek "gömgök" olur. Yemyeşil de bu şekilde pekiştirilir.

Müyessiretü'l-Ulûm'da şerh edilen gazeli Ali Nihat Tarlan tarafından neşredilen Hayâlî Dîvânı'ndaki gazelle (1992, 180) karşılaştırdığımızda iki yerde kelime farklılıkları olduğunu görmekteyiz. "Gam oklarıyla toptoluyam nitekim belik" mısraındaki "belik" kelimesi yerine Ali Nihat Tarlan'ın çalışmasında "yelik" yazılmıştır. Diğer bir farklılık da "Öpmek dilerken ol mehi âheng devr idüp" mısraındadır. Bu mısradaki "âheng devr idüp" yerine Ali Nihat Tarlan'ın çalışmasında "âheng-i cevri idüp" yazılmıştır. Bu farklılıklardan hangisinin daha doğru olduğunu tespit amacıyla beyitleri anlam bakımından incelediğimizde, *Müyessiretü'l-Ulûm*'daki şekillerin daha doğru olduğunu görmekteyiz.

Aşağıda bu kıymetli şerhin tarafımızca yeniden oluşturulan metni sunulmuştur.⁵

3. Transkripsiyonlu Metin

[152] Faşlun Fî Taṭbîkî'l-Külliyâti li'l-Cüz'ıyyât

Ya'nî bu faşl külliyyâtı cüz'ıyyâta taṭbîkdedür. Evvelâ bir gâzel taḥrîr eyleyelüm anda vâkıf olan kelimâti seçüp çıkaralum ve taḥkîk eyleyelüm tâ bu taṭbîkden başîret taḥşîl eyleyeler. Ol gâzel budur ki taḥrîr olunur. Ez-ân Ḥayâlî sellemehullâhu te'âlâ. **Gâzel**

Tîr-i cefâlar eyledi bağrım delik delik

Ġam oklarıyla ṭoṭoluyam nitekim belik

⁵ Çalışmamızda, *Müyessiretü'l-Ulûm*'un elimizdeki tarihî nüshası kullanılmış, problemleri hususlar için de Fuat Köprülünün kendisi için kopyaladığı ve bugün Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 802/1 numarada bulunan ve "Kavâid-i Türkî" ismiyle kaydedilmiş olan 48 sayfalık nüshadan da faydalanılmıştır.

Bennâ-yı ışık bir ulu bünyâda saldı tarı
Kim ol binâya kelle-i uřřâkdur helik

Öpmek dilerken ol mehi âheng devr idüp
Şehnâza başladı řoñını kıldı büselik

[153]

Tâb-ı ruğında eyledi dil zülfini mekân
Gün germ olunca kendüye idindi gölgelik

Çutlu kapu açıldı Hayâlnün üstine
Alçağ göñüllü olalıdan nitekim eşik

Bu gazeli ki Molla Hayâlî hazretleri buyurup söylemişdür çok şan'atlara ve bisyâr nüktelere işâret buyurmuşdur. Gücümüz yitdüğince Hudâ 'inâyet eyler ise bir miğdâr söyleyelüm. Evvelâ bu gazeli tağtı' eyleyelüm. Tağtı' iş budur: *Tîr-i cefâ* müstef'ilün, *lar eyledi* mefâ'ilü *bağrım delik* müstef'ilün, *delik* fa'il; *ğam okları* müstef'ilün, *la toğtolı* mefâ'ilü, *yam nitekim* müstef'ilün *belik* fa'il. Sâyir beytler de bunuñ üzre kıyâs olunsun. Bundan řoñra [154] şürü' eyleyelüm bu gazelün tağrîrine.

Tîr-i cefâlar eyledi bağrım delik delik

Tîr : 'Acem dilinde oğ ma'nâsınadır. Oğ ism-i cinsdür.

Cefâ : 'Arab dilinde maşdardur incitmek ma'nâsına. İncitmek de bizüm dilümüzde maşdardur. **lar** edât-ı cem'dür. Çünkü **tîr**ün **cefâya** izâfeti beyâniyyedür. Pes dilersevüz **ları tîre** şarf eylerüz dilersevüz **cefâya** şarf eylerüz. Ba'îd olmaya ki **cefâ**dan murâd eser-i **cefâ** ola.

Eyledi : Fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur 'alâmeti yukaruda geçdi. **Eyledin**ün içinde bir o zamîrin gözedüp **tîre** râci' eylerüz.

Bağır : ciğerün çarasına dirler pes bağır ism-i cinsdür. **mîm** ki bağra muttaşıldur zamîr-i mütekellim-i muttaşıldur. Pes **mîm** ism-i muzmar oldı nitekim yukaruda bir kerre beyân olundu. [155]

Delik : İsm-i cinsdür. **Bağrı** münferid zıkr itsek bağır dirüz gaynuñ esresiyle ammâ muzâf itsek bağrum gibi bağruñ gibi bu tağdırce gayn ħiffet için cezmlü eylerüz.

Geldük i'rabına. **Tîr**, **cefâya** muzâfdur izâfet-i beyâniyye ile. İzâfet-i beyâniyyeden murâd muzâfun ileyh muzâf ile bi-ğasebi'z-zât bir olalar dimekdür. Vâki'de bu arada öyledür. -**Lar** edât-ı cem'dür ikisine de şarfi câyizdür. **Tîr**, **cefâya** muzâfdur 'Acem kânûnı üzre. Zîrâ bunlaruñ kânûnında muzâf muzâfun ileyh üzre muğaddem kılınur. Ve dağı **tîr-i cefâ** kelâm-i izâfdür mübtedâdur. **Eyledi** muğadder olan zamîr-i fâ'il ile cümle-i fi'liyyedür mübtedâya ħaber vâki' olmuşdur. **Bağrım** kelâm-i izâfdür ki eyledinün mef'ül-

i evvelidür. [156] Zîrâ **eyledi** bir fîldür ki iki mef'ül ister **delik** mef'ül-i sânisidür. **Delik** tekrâr geldüğinden murâd-ı zâhir budur ki te'kid degüldür belki kesret-i âsâra işâret içündür.

Bu mısırâ'un cümle şan'atlarından biri budur ki eğer mü'essire mu'tâbık getirildi. Zîrâ *tîr-i cefâ eyledi bağrım delik delik* dise yâhûd *tîr-i cefâlar eyledi bağrım delik* dise bu şan'at bulunmaz idi. Nitekim faşîhe bu hâl ma'lûmdur. Belki bu şan'at ri'âyet olunmamağ lâbüdd şî're kabâhat virür. Ve dağı bir şan'at da budur ki bu arada tîrden murâd haqîkat degüldür belki isti'âredür. Belki tîr müşebbehün bihdür [157] cefâ müşebbehdür. Eyle teşbîh ki teşbîh-i vâzihdür. Zîrâ cefâyı teşbîh şî'rde igen mu'teber degüldür. Vech-i teşbîh göñle elem virmekdür. Lâkin tîr evvelâ cisme elem virür andan sonra sirâyet eyler gönle. Ammâ cefâ vardur ki bi'z-zât göñle elem virür dilberüñ hışmı ve gazabı gibi. Cefâ vardur tîrleyindür. Bu mısırâ'da bir şan'at dağı budur ki ma'lûl ile 'illet-i qarîbe zikr olunmuşdur. Ma'lûl delikdür. 'illet-i qarîbe tîr-i cefâdur. Zîrâ tîr-i cefâdan murâd şol kuvveden fi'le çıkandır. Ve dağı bu mısırâ'da bir şan'at da budur ki müşebbehün bih müşebbeh üzre mu'kaddem kılındı. Zîrâ bu kelâm egerçi teşbîhdür velî aşl nazaramuz müşebbehün bihiyedür. Bu sebebendür ki bunüñ evşâfı zikr olundu *eyledi* [158] *bağrım delik delik* gibi. Hâşılı bu zîbâ mısırâ'ıñ haqqında çok söz söylemek olur lâkin çok taşdîf itmeyelüm. Bu mısırâ'a dağı şürü' eyleyelüm.

Gam oqlarıyla toptoluyam nitekim belik

Gam : taşaya dirler. Taşa diyü mülim olan emrlerüñ göñle müstevlî olmasından hâşıl olan eşere dirler. Pes taşâ ism-i cins oldı.

Oqları : oğkun cem'idür. **Oğ** da ism-i cinsdür.

La : harfdür ma'şûrdur ileden. eyle ile ki muşâhabet içündür.

Toptoluyam : İsm-i tafđilüñ mütekellim vaħdesidür. Nitekim yukaruda kıpkızıl kapkara, yimyeşil diyüp dururduğ bu dağı bunlarcılayındur. Ammâ yukaruda bu kısmüñ kâ'idesin söylemedük idi dilerüz ki şimdi [159] kâ'idesin söyleyevüz. Pes şol ism ki bu kısmda tafđil eylerüz harf-i evveline nazâr eylerüz. Tâ bilevüz ki ne aşl harfdür. Ve andan sonra hâreketine de nazâr oluruz görürüz ki esrelü midür üstünlü midür ötrülü midür. Her kanğı harf olursa ve hâreketi ne aşl hâreket ise bi'aynihi ol harfi ol hâreketile getirürüz. Andan sonra hâlî degül ki ol kelime sıkket üzre telaffuz oluna ya hıffet üzre telaffuz oluna. Şiddet üzere telaffuz olursa bir cezimli bâ bile getirürüz. Eger hıffet üzre telaffuz olursa bir cezimli mîm bile getirürüz. Meşela toluı tafđil itmek istedük. Harf-i evveline nazâr itdük gördük ki tādur ve dağı hâreketine nazâr itdük gördük ötrüdür. Pes bi'aynihi ötrülü [160] tayı getürdük. Andan sonra gördük ki bu kelime berkdür pes bir bāyı bile getürdük taya zamm eyleyüp toptolu didük. Kapkara, kıpkızıl da bu kısmdandır. Ve dağı meşelâ gögi gördük harf-i evveli ötrülü kâfdur. Pes ötrülü kâfi bi'aynihi alduk andan sonra gördük ki bu kelime hıffet üzre telaffuz olunur pes bir cezimli mîm getirüp kâfa bile zamm idüp gömgök dirüz. Yimyeşil, çımçık, sımsık da bu kabıldendür. Ammâ şunlar ki siyâhı tafđil itdükde sipsiyâh diyüp bā-yile tafđil eylerler gâlağ eylerler. Belki sipsiyâh demek gerek. Zîrâ siyâh kelimesi hıffet üzre telaffuz olunur. Bu kâ'ideden şu añlandı ki ağıñ tafđili apağ gele. Lâkin ba'zı tayıfe hemzeyi bāya kalb eyleyüp birbirinde idgām eyleyüp [161] appağ

dirler. Pes şundan şu añlandı ki idgām-ı i'tibārî Türkî lügatde de var imiş. Sözi uzatduğ girü mâ nahnu fihe şürü' eyleyelüm.

Nite : İsm-i işâretdür şuncılayın dimek ma'nāsına.

Kim : edât-ı mef'uldür zîrâ nite diyen kimse ke-ennehu uşru dimiş oldı işâret eylerin dimek ma'nāsına.

Belik: Oğ koyacak zarfa dirler. Kubür da budur velî kubür müdevverine dirler belik yaşşısına dirler. Belik ism-i cinsdür.

Geldük i'râbına: **Oğ**, **ğama** muzâfdur izâfet-i beyâniyye ile. **Ğam oğlarıyla**: Bu kelâm **toptuluyam** kelâmına müte'allikdür. **Toptuluyan** mübtedâ-yi maḥzûfuñ haberidür. Taḫdîr-i kelâm **ben toptuluyın** dimekdür. **Nite**, **toptoluyam** kavline müte'allikdür zîrâ **nite** anuñ gibi dimek ma'nāsınadır. **Kim**, harfdür ki [162] fâ'il ile mef'ul arasına girmiştir. **Belik** mübtedâdur, haberi maḥzûfdur. Taḫdîri nitekim belik toptoludur dimekdür.

Bu mısra'da da çok şan'at çok leḫâfet vardır. Evvelâ budur ki ğam oğlarıyla didi ğam cefâdan ḫâşıl olur bir eser-i âḫerdür. Şâniyen budur ki kendüde muḫayyel olan ḫâleti ki göñle müstevlî olan ğumûm u hüümüdur ḫâricde bir emr-i maḥşûşa teşbîh itdi ki beliküñ tîrler ile pür olmasıdır. Bir de budur ki müşebbeh ile müşebbehün bih mürekkeb getürildi. Bir de budur ki mısra'-i şânîyi mısra'-i evvele kemâl-i tevfiḫ ile muvaffaq getürdi. Bir de budur ki ğam oğları ile kavlinde ki eser-i âḫerdür müşebbehün bihiyi mısra'-i evvelüñ müşebbehün bihisinün 'aynı kıldı. Bir de budur ki tekrâr kabâhatın def eyleyüp evvelde tîr didi, şânîde oğ didi. Bir de budur ki bu mısra'ı da [163] kezâlık evzaḫ teşbîh ile getürdi. ḫâşılı bu zîbâ mısra'ıuñ da ḫaḫında çok sözler söylemek mümkündür. Velî ziyâde taşdîf itmeyüp bir beyte daḫı şürü' eyleyelüm.

Bennâ-yı 'ışık bir ulu bünyâda saldı tarḫ

Bennâ : 'Arab dilinde mübâlağa ile ism-i fâ'ildür ziyâde yapucu dimek ma'nāsına.

'ışık: 'Arab dilinde sevgü ma'nāsınadır. Sevgü ism-i maşdardur.

Bir : İsm-i 'adeddür.

Ulu . şıfat. Şıfat-ı müşebbehedür.

Bünyâd : Yapı ma'nāsınadır. Yapılan nesnenüñ ismidür. Pes yapı ism-i cins oldı.

Şaldı tarḫ : fi'l-i mâziyy-i ma'lümdür. Fi'l-i mâzî bu arada mürekkebdür lâkin müfred maḫâmına ḫâyim olmuştur. Ammâ evlâ budur ki fi'l-i mâzî bu arada müfred ola tarḫ anuñ mef'ulî ola. **Tarḫ** diyü lügatde biraḫmağa dirler lâkin bu arada birağılan nesne ki [164] temeldür anuñ ismidür. Pes **tarḫ** ism-i cins olmuş oldı.

Geldük i'râbına: **Bennâ** 'ışka izâfet-i beyâniyye ile muzâfdur ve hem mübtedâdur. **Bünyâda** muḫaddemâ **şaldı** fi'l-inüñ mef'ulün bihisidür. **Bir**, **bünyâduñ** şıfatıdır. **Ulu** da **bünyâduñ** bir şıfat-i âḫeridür. **Şaldı** fi'l-i mâziyy-i ma'lümdür fâ'il zamîri taḫtında müstetîrdür râci'dür. **Bennâ-yı 'ışık, tarḫ şaldınuñ** mef'ulün bihisidür. Fi'l fâ'ili ile cümle-i fi'liyyedür mübtedânuñ

haberidür. Evlâ budur ki 'ışk bu arada 'âşık ma'nāsına ola. Zîrâ⁶ bünyād[d]an murād binā-yı 'ışkdur. 'ışk 'ışka bünyād şalmaz, belki 'ışka bünyādı 'âşık şalar. Bu arada şā'ir sellemehullāhu- 'âşıkı bennāya teşbîh eyledi 'ışkı bünyāda teşbîh eyledi. [165] 'ışkuñ evveliyyātın ki ibtidā-yı şürū'dur tarḥa teşbîh eyledi teşbîh-i evzaḥ ile. Vech-i şebah nedür dirler ise ammā bennāyla 'âşık beyninde. Zîrā nitekim bennā ḥāricde bir emr-i maḥsūsı ihtirā' eyleyüp vücūd bulur 'âşık da kezālik ḳalbinde ḥālet-i 'ışkı ihtirā' eyler. Ammā bünyād ile 'ışk beyninde. Zîrā ḥāricde bennānuñ vücūd buldurduğı binādur kezālik 'âşıkun da ḳalbinde vücūd buldurduğı ḥālet-i 'ışkdur. Ammā tarḥ ile evveliyyāt-ı 'ışk beyninde. Zîrā bennānuñ ḥāricde evvelā vücūd buldurduğı binānuñ temelidür kezālik 'âşıkun ḳalbinde evvelā vücūd buldurduğı evveliyyāt-ı 'ışkdur.

Kezālik bu mısrā' daḥı çok şan'atları mutaẓammındur. Bir budur ki bir ki bunda getirilmişdür [166] 'adedi beyān için degüldür. Belki ta'ẓîm için ve ta'accüb içündür bir 'aceb ulu bünyāda dimek ma'nāsına. Bir de budur ki ifāde-i ta'ẓîm için bir lafz daḥı getürdi ki ulu lafzıdır mertebe-i ḡāyetde ve derece-i nihāyetde olsun için. Bir de budur ki 'ışkı bünyāda teşbîh eyledi bināya teşbîh eylemedi. Zîrā bünyāddan tebādür eyleyen üstüvārlıkdur muḥkemlikdür bināda bu lāzım degüldür. Bir de budur ki 'âşık bennālık itlāk eyledi 'ışka bünyād itlākın itdi şuna işāret için ki 'âşık nefsinde bir za'ıf kimsedür ammā 'ışk nefsinde bir berk muḥkem nesnedür. 'aceb budur ki bunuñ gibi za'ıf kimse anuñ gibi şa'b u düşvār emri irtikāb itmışdür dimek ola. Ḥāşılı bu zîbā mısrā'un da [167] ḥaḳḳında çok söz söylemek mümkindür velî ziyāde taşdıf itmeyelüm bir mısrā'a daḥı şürū' eyleyelüm.

Kim ol bināya kelle-i 'uşşākdur helik

Kim : burada rābiḥa-i şıfatdur.

Ol : ism-i işāretdür.

Bina : Yapı ma'nāsına ism-i cinsdür.

Kelle : baş ma'nāsınadır. Pes bu daḥı ism-i cinsdür.

Uşşak : 'Arab dilinde ism-i fā'ilüñ cem'idür ya'nî 'âşıkun cem'idür.

Helik : Şol uvacuk taşlara dirler ki binā ortasına ḥoldururlar.

Geldük i rabına: **Kim**, rābiḥa-i şıfatdur ya'nî mısrā'-i evvelde bināya şıfat rābiḥasıdır. **Ol**, ism-i işāretdür. **Binā**, bu ism-i işāretün şıfatıdır. **-Ya** bunda ki getirilmişdür için ma'nāsınadır. Pes bunda bir ma'nā-yı fi'l taḳdîr eylerüz. Taḳdîr-i kelām kelle-i 'uşşāk helik olıcdur. [168] Ol binā için dimek ma'nāsına **bināya** dinildi. Edāt-ı mef'ül getirildi ki **-yadur** Zîrā ki yuḳaruda ḳā'ide söyleyüp didük ki āhiri üstün olandan sonra yāḥūd āhirinde ḥurūf-i medde olandan sonra edāt-ı mef'ül için bir üstünlü ya getirürüz pes bunda daḥı bir üstünlü **ya** getürdük. **Kelle** mübtedādur, **'uşşāka** muzāfdur izāfet-i 'Acemiyye ile. İzāfet-i 'Acemiyye ile bir ism bir isme muzāf olsa muzāfinun āhiri meftūḥ da olsa muzāfa bir esrecük virüp muzāf eylerler. **-Dür** edāt-ı ḥaberiyyedür. Egerçi aşl-ı medḥül-i fihisi helikdür velî vezn-i şî'r için mübtedāya taḳdîm olındı.

⁶ Metinde "zîrādan" şeklinde yazılmıştır.

Kezâlik bu mışrâ' da çok şan'atları mutazammındur. Bir budur ki şıfat mevşûf üzre [169] muqaddem kıldı bâ-vücûd-i ân ki baħr bunun ile tamâm olur hasrı müfîd olsun için ya'nî kelle-i uşşâk helikdür hemân ol binânun helikdür. Kelle-i 'uşşâk helike teşbîh olundu. Vech-i teşbîh ol ikisinüñ vaz'larıdır hey'etleridür. Ve daħı hâricde heliküñ binâya ittişâli vardur kezâlik kellenüñ 'ışka ittişâli vardur sevdâ-yı 'ışk başda oldığı için. Ammâ su'al eyleyüp dirler ise hâricde binâ heliki müstemildür ammâ âşık da kelle-i 'ışkı müstemildür. Dirüz ki çok bu kadar münâsebetler lâzım olmaz. Kimi yirde teşbîh kâmil düşmez kimi yirde düşer. Ve daħı bunda bir leţâfet budur ki ke- ennehu işâret eyleyüp didi ki bu 'ışk işi bir 'aceb ulu işdür ki cümle 'aşıklar [170] ilâ-gayri'n-nihâye bunu meşğûl olup yapmak isteseler yapamayalardı nihâyetine iletemeyelerdi. Zîrâ kelleyi 'uşşâka muzâf itdi izâfet istiğrak içündür. Huşûşıyla ki 'uşşâk cem' getirilmiştir yâhûd şâ'ir bu kelâm ile bunu ilhâm itmiş ola ki 'âşık bir ulu bünyâda tarh şaldı ki âħir bu binâyı ta'mîr için başın boynından koparup bu binâyı helik eylerler. Zîrâ 'ışk bir binâdur ki ma'mûr olması 'aşıkların helâkiyledür. El-ħaqq bu ihâm ihâm-ı laţîfdür şâ'irinüñ hayli fazîletin aňladur. Hâşılı bu mışrâ'da da söz çok. Bir mışrâ'a daħı şürü' eyleyelüm.

Öpmek dilerken ol mehi âheng devr idüp

Öpmek diler : mürekkebdür maşdar ile hâl-i ma'lûmdan, velî müfred [171] maqâmına kıyım olmuştur ki hâl-i ma'lûmdur alâmeti yukarıda söylendi.

Ken : Hurûfdur ki zarfiyyet ma'nâsın ifâde eyler.

Ol : İsm-i işâretdür.

Meh : İsm-i cinsdür ki hâricde efrâdı bire münhaşırdur.

Âheng : Ol kimsedür ki aşâleten saz çalana uyup bile çala.

Devr idüp de mürekkebdür devrle idüpdür. Devr 'Arab dilinde maşdardur döndürmek ma'nâsına. Pes bu cümleñ ma'nâsı döndürmek eyleyüp demek olur. Ya'nî döndürmek hîninde, döndürmek zamânında demek olur. Ba'd olmaya ki it maşdar-ı maşûr ola itmekden. Bâ zarfiyyet için ola, çünkü bu bâ lâ-büdd cezimli gelür. Pes mâ-kablinde vâki' olan harfe hareket virmek ictimâ'-i sâkineyni def' için lâzım geldi kılp [172] dimegi yazıp dimegi de buña kıyâs eyle.

Geldük i'râbına: 'Aceb olmaya ki **-ken** bu arada hem zarfiyyet ma'nâsın ifâde eyleye hem hâlüñ ma'nâsın maşdara tebdîl eyleye. Taqdîr-i kelâm öpmek dilemek içinde demek ola. Pes bu taqdîrce **öpmek dilerken** zarf-ı zamân olup **âheng devr idüp**e müte'allik oldı yâhûd bu ikisi de **şehnâza başladıya** müte'allik ola. **Ol, öpmek dilerüñ** mef'ûlün bihisidür. **Mehi, olun** şıfatıdır ki 'alâmet-i mef'ûl şıfatında zâhir oldı. 'Alâmet-i mef'ûl bu arada keşreyile yayla getirildi. Nisbeti **öpmek dilere** olduğu için. Eger **ol mehi** dimegi bakdum kelâmına nisbet itdürsek âhiri üstünlü olurdu bakdum ol mehe gibi. [173] **Devr idüp** mu'ahharan **şehnâza başladınuñ** zarfidür. Bu mışrâ' âħirine mevşûf olduğu için nikâtını ve leţâyifini şöñra söyleyevüz. **Mışrâ'**

Şehnâza başladı şoñını kıldı büselik

Şehnâz ve Büselik: İsm-i cinslerdür zîrâ 'ilm-i musikârda i'tibâr olunan maķâmât u şî'ab kısmındandır.

Başladı : Fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur.

Şoñ : Bu arada çünki mef'ûlün bihdür pes ism-i cins-i maħzıdır.

Kıldı : Fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur.

Geldük i'rabına: **Şehnâza** muķaddemâ **başladı**nun mef'ûlün bihisidür. 'alâmet-i mef'ûl fethayla getirildi, kâ'idesi yukaruda zıkr olundu. **Başladı** fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur. Fâ'il zamîri tahtında müstetîrdür râci'dür **ahenge**. [174] **Şon, kıldı**nun mef'ûlün bihisidür ki mef'ûl-i evvelidür **nün** zamîrine muzâfdur. Öyle zamîri ki **şehnâza** râci'dür. **Kıldı** fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur fâ'il zamîri tahtında müstetîrdür **ahenge** râci'dür. **Büselik, kıldı**nun mef'ûl-i sânisidür. Hâşılı bu sevkden şu anlanır ki şâ'ir kendü sâzende ola. Yâ budur ki dilber âheng ola sâzende sâzın elden birağup dilberi öpmek isteyicek lâbüdd dilber de nâza başlasa gerek. **Şehnâza başladı** didüğü budur. Nazdan şoñra öpülme kocuolma olsa gerek. **Şonını kıldı büselik** didüğü budur. Yâhüd âheng dilberden ğayr ola, aşl sâzende sâzın elden birağıcak kime tâbi' olsun. Lâbüdd ol dağı mâbeynde cârî olan tavra tâbi' oldı [174] ki nâzdur büsedür. Nâza münâsib şehnâzdur büseye münâsib büselikdür. Ve dağı bunda bir 'azîm nükte vardır şu ki âhengden murâd aşl sâzendeye tebe'iyetdür. Aşl sâzende çünki nâz ile şîveye başlaşdılar âheng de nice itsün pes lâbüdd bu dağı şehnâza başladı. Ve dağı âhiru'l emr çünki sâzende büseye başladı pes âheng dağı büselige başladı. Ammâ su'al eyleyüp dirlerse 'aşık cânibinde nâz mutaşavver olmaz ki tâ âheng döndürüp 'aşıka tâbi' ola. Cevâb virüp dirüz ki çünki bular 'aşık ma'sûkdur ne var nev'an nâz ve şîve 'aşık cânibinde mutaşavver olur. Şâ'ir bu arada mâbeynde vâқи' olan nâz u şîveyi şehnâza teşbîh eyledi lafzan münâsebetleri olduğı için. Ve dağı [175] büseyi büselike teşbîh eyledi kezâlik lafzan münâsebeti olduğıçün.

Kezâlik bu beyt çok şan'atları mutażammındur. Bir budur ki bu beytde bir kinâyet-i latîfe gösterdi. Zîrâ dilberün nâzın ve şîvesin ve öpülmesin âhengün fi'line lâzım getürdi. Bir de budur ki dilber ile bizüm hâlimüz büsede nihâyet buldı dimege işâret eyledi. Bir de budur ki mışrâ'ı evvelün evvelin mışrâ'-i şânînüñ âhirin ikisini bile öpmek ma'nâsına getürdi. Bir de budur ki evvelinden büseye rızâ göstermedi âhir gösterdi dimege işâret eyledi. Sözi uzatmayup bir mışr'a dağı şürü' eyleyelüm.

Tâb-ı ruħında eyledi dil zülfini mekân

Tâb: Şu'le ve ziyâ ma'nâsınadır. Pes tâb ism-i cins oldı.

Ruħ: Yüz ma'nâsınadır bu dağı ism-i cinsdür.

Eyledi: Fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur. [177]

Dil : Göñül ma'nâsınadır pes bu dağı ism-i cinsdür. Zülf dağı ism-i cinsdür.

Zülf : Ol қonılan bölük saçlardur ki uçları inüp yüzün iki tarafları üzre dökülür.

Mekân : ‘Arab[çada] ism-i mekândur olacak yir ma'nāsına. Ba'îd olmaya ki tâb bu arada tâb-nağdan maqşûr ola. Muhaşşal ma'nası şu'lelü yüzünüñ üzre ki zülfi döşenmişdür ol zülfi gönül mekân eyledi, idindi demek ola. Yâhûd yüzünüñ şu'lesi ve hârâreti zamânında dil zülfini kendüye mekân idindi demek ola.

Gün germ olunca kendüye idindi gölgelik

Gün : Gökde doğan gündür. Pes 'alem-i şaḥşdur.

Germ olunca : Mürekkebdür ki müfred maqâmına kâyim olmuşdur. Götürüsü müstaḥbeldür. Aşlı germ ola nice idi. **-nca** harfdür ki intihâ'-i gâyet ma'nâsın ifâde eyler. Nitekim yukarıda bir kerre taḥkîk olundu girü i'ade [178] lâzım degüldür yukarısında baḥs-i ḥurûfa mürâca'at olunsun. Ammâ evlâ budur ki **olun** olunmağdan maşdar-ı maqşûr ola. **-ca** da -cağdan maqşûr ola. Eyle -cağ ki zarfiyyet ma'nâsın ifâde eyler idi. Taḥdîr-i kelâm gün germ kılınmağda demek ola. *Zîrâ gün germ olmağ zamânında kendüye gölgelik itdi germ olıcağ kendüye gölgelik itmedi* demek için ma'nâ yokdur.

Kendü : Nefs ma'nâsınadur ism-i cinsdür.

İdindi : Fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur eyledi demek ma'nâsına. Su'âl eyleyüp dirler ise ki çünki eyledi ile idindi ikisi bile ma'lûmlardur ve hem bir ma'nâyadur pes bu ikisiniñ farkları nedür. Dirüz ki eyledi demek taḥşîş ḥaysiyyetinden 'âmdur. Fi'li kendü için de gayri için de işlese câyizdür. Ammâ idindi taḥşîş ḥaysiyyetinden ḥâşdur kendüye maḥşûşdur. Bu sebebdendür ki bu kelâmuñ şâ'iri [179] taşriḥ eyleyüp *kendüye idindi gölgelik* didi. Yazdı ile yazındı dikdi ile dikindiye buña kıyâs eyle.

Gölgelik: İsm-i mekândur gölgelenecek mekân demek ma'nâsına. Nitekim yukarısında taḥkîk olundu.

Geldük i'râbına: **Tâb-ı ruḥında** vaşf-ı terkîbîdür tâb-nâk-i ruḥında demek ma'nâsına. **Tâbuñ ruḥa** izâfeti izâfet-i şıfat ile'l-mevşûf kabîlindendür. Nâk edât-ı fâ'ildür. Nitekim Türkî luğatde “-lu” bu ma'nâya gelür. Aşlı ruḥ-ı tâb-nâkinde demek idi lâkin ihtîşâr için tâb-nâk kaşr olunup tâb ḳaldı. **Tâb** ki şıfatdur mevşûfuñ üzerine getirilüp mevşûfına muzâf olundu vezn-i şî'r için. -**Da** harfdür ki zarfiyyet ma'nâsın ifâde eyler. Pes **tâb-ı ruḥında** götürüsü **zülfi** muahḥaruñ muḳaddem şıfatıdır. Pes bir ma'nâ-yı [180] fi'l taḥdîr eyleyüz **zülfi** ile. Zülfini tâb-ı ruḥında olıcıdır ha dimekdür. **Eyledi** fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur **dil** fâ'ildir. **Zülfi**, **eyledinüñ** mef'ül-i evvelidür. **Zülfi**, **nün** zamîrine muzâfdur. **Mekân** mef'ül-i şânîsidür. **Gün germ olunca** kâyim-makâm-ı fâ'ildir ki fi'li üzre muḳaddem. Yâhûd **gün germ olunca** götürüsü mürekkeb olup müfred maqâmına kâyim ola. Pes **gün germ olunca**, **eyledinüñ** mef'ülün fihîsi ola. **Kendüye**, için ma'nâsına **idindinüñ** mef'ülün bih-i gayr-i şarîhidür. **İdindi** fi'l-i mâziyy-i ma'lûmdur. Fâ'il zamîri taḥtında müstetîrdür dile râci'dür. Mef'ül-i evveli maḥzûfdur ki zülfdür **gölgelik idindinüñ** mef'ül-i şânîsidür.

Şâ'ir-i faşîḥ bu arada dilini gölge altına giren kimseye teşbîh eyledi. Vech-i teşbîh dil taşavvurı ile zülfüñ altına girdügidür. Zîrâ dilden murâd [181] ḳuvvet-i 'âkiledür. ḳuvvet-i 'âkile taşavvur ile her yire dâḥil olur. Zülfi gölgelige benzetdi zîrâ bir budur ki zülfi ḥâricde bir ḳaraltı gibidür. Nitekim ḥâricde gölgelik böyledür. Bir de budur ki dil taşavvurı ile varup anuñ altına

dâhil olur. Ruḥı güne teşbîh eyledi. Vech-i teşbîh ol ikisinün müdevverligidür ve nürâniyyetidir ve mü'essirligidür. **Mışrâ'**

Ḳutlu ḳapu açıldı Ḥayâlî'nün üstine

Ḳutlu : şıfat-i müşebbehedür mübârek ma'nâsına.

Ḳapu : İsm-i cinsdür.

Açıldı : Fi'l-i mâziyy-i meçuldur.

Ḥayâlî: Bu arada ism-i şahşdur.

Üst : İsmi cinsdür.

Geldük i'râbına: **Ḳutlu** şıfatdur **ḳapu** mevşüfdur mübtedâdur. **Açıldı** fi'l-i mâziyy-i meçuldür kâyim-maḳâm-ı fâ'ili tahtında müstetîrdür **ḳapuya** râci'dür. [182] **Açıldı** kâyim-maḳâm-ı fâ'ili ile mübtedânun haberidir. **Üst** ve **Ḥayâlî**, **açıldı**nun mef'ülün bih-i gayr-i şarîhidür. Ḥâşılı bu maḳâmda taḥkîk budur ki **üst** isti'la için harf olup **nün** zamîrine muzâf olmayup belki **Ḥayâlî**'ye ve ol zamîre muḳterindür. Pes bu taḳdîrce **üst** ism-i cins olmayup harf olur. **Ḳutlu ḳapudan** murâd şâ'irün devleti ve sa'âdetidir ki alçaḳ gönüllü olmağı ana 'illet bıraktı. Bu sebebdendir ki 'ârifler *meskenet rif'atün nerd-bânıdur* didiler. Devlet ḳutlu ḳapuya teşbîh olundu. Vech-i teşbîh dâhillerini ve müteveccihlerini emne ve devlete yetiştürmedür. Farażâ bir ḳutlu ḳapu olsa gerçek evliyâ ocağı gibi bir kimse anuñ ḳapusına i'tikâdla varmağla her ne murâdı var ise yitişür. Kezâlik [183] bir kimse bir ehl-i devletün bir murâd için nazarına varsa her ne maḳşûd ise yitişür. **Mışrâ'**

Alçaḳ gönüllü olalıdan nitekim eşik

Alçaḳ gönüllü : vaşf-i terkîbidür.

Alçaḳ: şıfat-ı müşebbehedür.

Gönüllü: lü edât-ı fâ'ildür gönül ıssı demek ma'nâsına. Pes **gönüllü** fâ'ile râci' olur.

Olalıdan : ola olmuşdan ḳaşr olına. **lı** ibtidâ-i gâyet için ola. **Dan** harfdür ki zıkr olundu.

Nite : İsm-i işâretdür.

Kim edât-ı irtibâtdur.

Eşik : ism-i cinsdür.

Geldük i'râbına: **Alçaḳ gönüllü**, **olalınun** haberidir. **Olalınun** ismi içinde müstetîrdür **Ḥayâlî**ye râci'dür. **Alçaḳ gönüllü olalıdan** bu götürisi **açıldı**ya müte'allıkdür. **Nite** ism-i işâretdür mürekkebe ..... vaż' [184] olunmuşdur **alçağa** müte'allıkdür. **Kim** edât-ı mef'uldür zîrâ bu kelâmuñ kâyili **nite** demekle uşîru dimiş oldu. Eşik mübtedâdur. Ḥaberi maḥzûfdur ki **alçaḳ**dur. Mübtedâ haberiyile cümle-i ismiyye olup uşîruya mef'ülün bih vâki' olmuşdur.

Bu kitâb bu arada ḥatm olsun. Her tâyife lügatli lügatin taḥkîk itmişler bizde daḫı bu nisbet olduğı için küstaḥâne şürû' eyleyüp gücümüz yitdüğince bir miḳdâr söyledük. Çünkü bu bizüm itdigümüz ihtirâ'dur ne ḳadar çok

haşaları dahı varsa lutf eyleyüp ma'zûr buyuralar. Tamâm oldı Şerîf ismüñle ya Rab. **Tahrîren fi 25 Rebî'u'l -Evvel Sene 976.**

Sonuç

Müyessiretü'l-Ulûm, Türkçenin Batı Türkçesiyle kaleme alınmış ilk gramer kitabı olması yanında, Hayâlî Bey'in bir gazelinin şerhini içermesi bakımından da bizler için değerlidir. Çünkü, Dîvân şiiri metinlerinin kendi yazıldıkları dönemde nasıl anlaşıldıkları hakkında bilgi verebilecek şerh örnekleri malesef elimizde mevcut değildir. Bu bakımdan, Hayâlî Bey gibi değerli bir şairin bir gazelinin yine aynı dönemde yaşayan birisi tarafından şerh edilmesi edebiyat tarihi açısından çok önemlidir. Bu gazel şerhi, “gazeller nasıl şerh edilmelidir” sorusunun da uygulamalı bir cevabını verdiği gibi Ali Nihat Tarlan tarafından neşredilen Hayâlî Dîvânı'nda da bulunan bu gazelin metninin belki de en eski ve doğru şeklini içermesi ve bu neşirdeki anlaşılamayan noktaları aydınlatması bakımından da dikkat çekicidir.

Kaynakça

- Atalay, Besim (1946), *Müyessiretü'l-Ulûm*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Avşar, Uğur (1996), *Müyessiretü'l-Ulûm* (Bergamalı Kadri). Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Bursalı Mehmet Tahir (1914), “Müyessiretü'l-Ulûm”, *Bilgi Mecmuası*, S 6, s. 658-660.
- Bursalı Mehmet Tahir (2000), *Osmanlı Müellifleri*, Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- Çavuşoğlu, Mehmed (1984), “Dîvân Edebiyatında Şiir Kavramı”, *Çevren*, C. 11, S. 35.
- Ensar, Ferhat; Baş, Bayram; Tiryakiol Selim (2014), “Türkçe Öğretiminin Tarihî Kaynakları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 11, S. 25, s. 215-228.
- Ertürk, Halil İbrahim (2015), “Müyessiretü'l-Ulûm Üzerine Bir İnceleme ve Değerlendirme Çalışması”, *Turkish Studies*. C. 10, S. 8, s. 1059-1086.
- Erünsal, İsmail E. (1984), “Kanunî Sultan Süleyman Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 4.
- Gülsevin, Gürer (1990), “Bergamalı Kadri ve Eseri Üzerine”, *Türk Dili*, S. 461, s. 211-214.
- Güner, Galip (2003), “İlk Türkçe Gramer: Müyessiretü'l-Ulûm”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 15, s. 151-166.
- İsen, Mustafa (1998), *Sehî Bey Tezkiresi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karabacak, Esra (2002), *Bergamalı Kadri, Müyessiretü'l-Ulûm*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karahan, Leyla (2010), 19-25 Nisan 2010 tarihleri arasında İzmir-Çeşme'de düzenlenen II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi'nde sunulan bildiri metni.
http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/leyla_karahan_edebi_kultur_gramer_kitaplari.pdf (E.T.: 06.12.2017)
- Kazım Nâmî (1912), “Türkçe Sarfın Mûcidi”, *Türk Yurdu*, (Nuruosmaniye: 18 Temmuz 1328), S. 24, s. 748-754.

- Kırbyık, Mehmet (2000), "Ferrî Mehmed'in Bir Gazelinin Şerhine Dâir", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 7, s. 343-360.
- Köprülü, Mehmed Fuad (27 Mart 1933), "On Altıncı Asırda Yazılmış Türkçe Türk Grameri", Cumhuriyet Gazetesi.
- Kurnaz, Cemal (2011), "Kanunî'nin En Sevdiği Şairdi: Hayâlî Bey", Dil ve Edebiyat. Haziran sayısı, s. 16-33.
- Özyıldırım, Ali Emre (2002), "Nedim'in Meşhur Beytine Vakanüvis Esad Efendi'nin Şerhi", *Türkoloji Dergisi*, C. XV, S. 1, s. 139-143.
- Tarlan, Ali Nihat (1992), *Hayâlî Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yazar, Sadık (2011), *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.